

AUORE PIHL: OM FÖDELSEBYGDEN HÄLLESTAD

Föredrag hållet vid Norrköpings Norra Läroverk för Flickor ca 1905-1910

Norrköpings Stadsarkiv; Norrköpings Stads Skolarkiv: Privata skolor
Norrköpings Norra Läroverk för flickor ÖII:3 A. Pihls handlingar (I:14)

Avskrift 1998 av Mats Brusman
<http://hem.spray.se/mats.brusman/>

Då man blivit riktigt gammal talar man gärna om gamla tider, och därför vill jag lyda en uppmaning jag fått att berätta något från länge sedan svunna årtionden.

Jag ber Eder då följa mig till norra Östergötland, närmare bestämt till dess bergslag och Hällestads socken. Där är jag född, och där har jag växt upp, och jag vill nu försöka skildra något av livet där, både vad jag själv minns och vad jag hört andra berätta.

Dock, först något om orten. Hällestad är en mycket stor socken. Dess gränser beröra i olika väderstreck Tjällmo och Stjärnorp, Risinge och Regna, ja t.o.m. Nerke. Marken är kuperad, barrskog växer ymnigt, här och där med ljusare inslag av lövträd. Naturen har därför en prägel av allvar vitt skild från andra traktens leende nejder. Hällestadsån, det största vattendraget, flyter än i sävligt lugn över släta marker, och än rusar hon i stark fart utför berg och backar. Hon har därför fått träda i industriens tjänst, har fått driva sågverk och kvarnar och har satt stångjärnshammare igång. I min barndom funnos ej mindre än fyra järnbruk i socknen: Sonstorp, Borggård, Grytjöl och Folkströmmen. En idog, arbetsam och förnöjd befolkning levde där. Somliga av smederna voro avkomlingar av de valloner, som den store de Geer införskrev till Sverige för att få skickliga arbetare för vår järnindustri. De främmande namnen Bonnavier och Kvarfordt och flere andra bära vittne om den främmande börd. – Öppen bygd med odlad jord finns ju också, och där ligger **kyrkan**. Hon var i min barndom en gammal stenkyrka, mycket för liten för socknens behov. Som människorna voro mycket kyrksamma, blev det så trångt i bänkarna, att alla måste sätta sig på en gång för att bli riktigt hopträngda.

Kyrkoherde var då doktor Emanuelson, en präst och en man vida över vanliga mått, rikt utrustad å huvudets vägnar och en av Guds ande helgad personlighet. Något av urkraft bodde i hans väsen, kanske hade Kolmårdens mäktiga natur någon del däri. Han var från Krokek, prästen. Under sin första tid i Hällestad hade han det svårt, fick ett starkt parti emot sig, därför att han ville hejda brännvinsfloden, som strömmade på gästgivaregården, belägen i närheten av prästgården. Men hans andliga överlägsenhet och hans ovanligt stora kroppsstyrka imponerade på de styvnackade hällestadskarlarna, så att de efter hand böjde sig för hans vilja. Så småningom vann han allmän aktning, tillgivenhet, kärlek. Vid hans död var sorgen uppriktig och djup.

Alldeles intill kyrkan stod en högrest, smäcker gammal klockstapel, enligt sägnen byggd av en torpare i socknen. Efter den gamla kyrkans brand skänkte socknen sin stapel till Skansen. Där står den nu med spiran alltjämt upprätt visande mot höjden och dess klockor mana i mäktiga toner skarorna där nedanför till stillhet, eftertanke, andakt.

–

Och nu skall jag nämna ett årtal för Eder – **1849**. Det är vinter och blixtrande kallt. På en vacker skogsväg kommer ett ungt par åkande på väg till det hem de gemensamt bildat. Naturens skönhet, den rena snön, den mörka skogen, de gnistrande stjärnorna, som i den fallande skymningen trädde fram i all sin prakt tilltalade livligt de unga makarna. Men plötsligt tycktes hästen bli skrämmd och satt av nästan som i sken. Hustrun blev rädd, mannen såg allvarlig ut, men gjorde intet försök att hålla in hästen.

Ett låte påminnande om hundskall hördes och hästen störtade fram i än vildare fart. Hustrun såg sig om och sade: ”Vi ha visst ett par hundar efter oss, de se bara för stora ut.” Men just då svängde släden ut ur skogen och var efter ett par minuter framme vid människoboningar. De förföljande stannade, och de båda unga voro snart i sitt hem räddade från **vargarnas anfall**. Mina föräldrar, ty de voro de åkande, ha själva berättat detta för mig. Flere år därefter visade sig också vargar i socknen. Jag minns hur gården vid mitt hem en morgon fylldes av en stor

skara män, försedda med väldiga grova nät och någonting som liknade stora klappräd. Harskramlor hade de ock. Min far som var länsman, hade uppådat till vargskall och skulle dela upp folket i olika grupper med var sina uppgifter. Hur skallet avlopp minns jag tyvärr inte, men folkmassan imponerade så mycket på 5-6-åringen, att den minns jag. Ett ställe i socknen hette betecknande nog Vargfallet.

En tvåbent varg hade vi också i Hällestad. Han var smed vid Sonstorps Bruk, men hade till binäring att taga ut tänder. Hans instrument kallades nyckel, var ett litet skaft med handtag i ena ändan och en krok i den andra, avpassad att sätta runt om tanden och sedan skruvas fast vid den. Så vreds tanden åt ena och andra sidan, till dess den lossnade. Det hände nog att en del av käkbenet följde med ibland. Operationen var så smärtsam, att många föredrogo att behålla sin tandvärk. –

Skolor funnos på flere ställen, en del voro flyttande. I bruksskolan vid Sonstorp gjorde jag mina första lärospån. De små fingo lära sig läsa på så sätt att de delades upp i grupper på 3 å 4 st. Varje grupp fick en ”monitör” utvald bland de pålitligaste och kunnigaste lärljungarna. Dessa grupper placerades ut på olika sidor av skolsalen. En tabell med tryckta bokstäver och stavelser hängdes upp på väggen, vi små flyttade våra pallar mitt framför tabellen, monitören hade en lång pekpinne, pekade på bokstäverna och sade deras namn, vi sade efter med ljudelig röst, sedan kom det till savelserna, och vi skreko i kör b a = ba, b e = be, b i = bi, b o = bo o.s.v. Det blev verkligen ett slags ljudmetod, ehuru inte i vår mening av ordet. Under tiden sysselsatte läraren en del barn, de övriga räknade eller skrevo på egen hand mitt under detta förfärliga oväsen.

Om någon begick en förseelse, vankades en avbasning med rotting (den förvarades synlig i klassen), eller ock fick man stå i skamvrå. Från annat håll har jag hört berättas, att den felande ikläddes ett skråpansikte, linperuk och svepandes om med ett fult gammalt skynke, och ställdes i skamvrån. Skulle straffet skärpas, sattes missdådaren så utstyrd upp på ett bord till allmänt beskådande.

Någon vädring tror jag inte förekom på annat sätt än genom eldning och genom att öppna dörrarna. I boningshusen var det vanligast, att alla fönster voro igenspikade. Någon fruktan för **smitta** hörde man ej talas om. Då ett barn en gång hade dött i smittkoppor, bjödo föräldrarna en mängd folk på begravningen, och de bjudna kommo. Kalaset avåts i det rum barnet lagat sjukt. Somliga gingo och sågo på den lille gossen. Intet sjukdomsfall inträffade i sammanhang med detta. Männen rökte intensivt, så att gästerna sågo varandra som i ett töcken. Det var kanske ett skydd. Mina föräldrar tyckte nog att bjudningen var lite ruskig, men inte värre än att de foro och – togo mig med. Modern till den lille berättade, att hon bakat plättar och bjudit sin gosse dagen innan han dog. ”Han tyckte om plättar – men han ville inte äta!”

Läkare tänkte man nästan inte på att hämta. Vid Bo i Nerike fanns visserligen doktor Edling, en mycket framstående läkare, men dit var lång väg, och inte var det säkert att finna honom hemma – man telefonerade intu och frågade på den tiden – dessutom hade han nog av sitt distrikt. Men alldeles utan hjälp var man inte. I socknen fanns mamsell Walden, en person som bör ihågkommas med tacksamhet och vördnad. Hennes främsta uppgift var att ta emot de små hällestadsbarnen, men hon var också kunnig i allmän sjukvård. Hon hade hos stiftaren av Söderköpings vattenkuranstalt, doktor Lagberg, gått igenom en grundlig utbildning i ”vattenbehandling”. När hon kom, fick man i regel kallt omslag på magen, det hjälpte inte att säga, att man inte ville ha den våta kluten, inte att lägga händerna mellan kroppen och det våta, inte ens att gråta och be att slippa. Hjärtans snäll som hon annars var lät hon aldrig beveka sig i dylika fall. På somrarna var hon brunns- och badläkare vid **”Hällestads brunn”**. En järnkälla hade upptäckts ute på en mosse. Folk började gå dit och dricka vatten, och så

kom någon på idén, att eftersom tillflödet var rikligt, borde man bygga upp ett litet badhus. Så skedde. Det blev visserligen mycket enkelt, men nog funnos väl fyra badrum och en avkylningsbassäng. Mamsell Walden skötte den lilla anstalten med levande intresse: hon kontrollerade brunnsdrickningen, gav varmbad med dusch, packning med avkylning i bassäng och åtskilliga andra slags bad. Många voro de, som vunno hälsan åter vid den lilla badorten. Sist jag passerade vägen förbi, låg mossen tom och avröjd. Den förföll, då mamsell Waldens krafter voro slut. Heder åt henne, som gav ut sig själv i tjänande kärlek!

På min Hällestads-tid hörde det till god kristlig sed, att de små barnen döptes i kyrkan. Som faddrar bjödos man och hustru ur släkt- eller vänkrets, hustrun skulle bära barnet. Därjämte skulle det vara två ungfaddrar, d.v.s. ogift man och kvinna. Den senares uppgift var att taga av, sätta på barnet dopmössan. Det var ej ovanligt, att flere barn döptes på en gång. Dopet skedde omedelbart före högmässan. Det stämde till andakt att se faddrarna med de små barnen under psalmsång vandra uppför ”stora gången” fram till altaret och ställa upp sig kring dess rund, vördnadsfullt bugande och nigande för prästen, som stod redo för den heliga tjänsten. Ofta stannade faddrarna kvar under gudstjänsten. Men skulle någon av de små alltför märkbart göra sig hörd, blev det ju nödvändigt att gå – men det skedde motvilligt, och man dröjde i det längsta. Jag har sagt vad den kvinnliga ungfaddern hade för skyldighet, den manlige ungfaddern å sin sida hade en rättighet, det var att kräva ut fadderkyssen. Att neka den var en grov förolämpning. – En gång hände det vid ett dop, att kvinnan som bar sade barnets namn så otydligt, att prästen inte hörde. Hon fick säga om namnet tre gånger och han förstod ändå inte. Kvinnan såg att prästen blev missnöjd, och det gjorde henne förskräckt, så att hon neg och sade, så att det hördes av de närmast sittande: ”Käre söte Pastorn, jag rår inte för’et.” Pastorn döpte barnet till något som han tyckte passade. Men föräldrarna blevo missnöjda, sade att deras flicka skulle heta Eufemia och ville ha det namnet infört i kyrkoboken. Detta gick ju inte för sig. Grannar och vänner kallade flickan varken med det namn prästen givit henne eller det föräldrarna velat ge. De förkortade Eufemia till Fema, och det fick hon heta för framtiden.

Kalas förekommo stundom i Hällestad som på andra håll. Då underrättelse kom att husförhör skulle hållas i en rote, blev det bråttom i den gård, som var i tur att ta emot. Var det hos välbärgat folk, skulle naturligtvis kalas följa efter förhöret. Inte blott de som hörde till roten inbjödos, utan också släkt och vänner i långa banor. Man slaktade och bryggde och lagade mat i massor. Många av de inbjudna sände förning av allehanda slag, såsom stek, smör, grädde, ägg, ostkaka, bakelser mm. Tjänstefolket satt uppe om kvällarna och läste katekesen med högan röst och fingrarna i öronen för att inte störa varandra. Själva förhöret började med bön. Varje hushåll ropades upp och fick gå fram till bordet, där doktorn prästen satt. De äldre fingo läsa ett stycke ur nya testamentet, prästen utredde innehållet, gjorde tillämpningar på det dagliga livets förhållanden, talade till väckelse och tröst. De yngre fingo frågor ur katekesen och svara ”på grund” som det hette. Jag minns hur hjärtat satt i halsgropen i det högtidliga ögonblicket. Förhören voro talrikt besökta. Man visste att doktorn ville ha det så, och man varken ville eller vågade göra honom emot, så stor var hans auktoritet. – Efter förhöret vidtog middagen. Rätterna voro många och stadiga. Som exempel må anföras: Salt kött och fläskkorv med bruna bönor, fruktsoppa, lutfisk och gädda med potates, kokt skinka och oxstek med potatis, (risgrynsgröt), ostkaka (om 8 á 10 kommit som förning måste alla sättas fram), bakelser av många olika slag. Utsökt gott hembryggt dricka bjöds flitigt omkring. (I parentes må nämnas att de flesta hade en egen liten humlegård och beredde själva sitt malt). Senare på kvällen bjöds kaffe med rikligt dopp. Man var verkligen inte hungrig, då man reste hem.

Om **bröllop** skulle stånda, hade man att tänka på ”begåvning”. Detta betydde att brud och brudgum skulle ge presenter åt sina närmaste anhöriga, föräldrar å ömse håll och syskon lika så. Klädningstyg, schalar, sidenschaletter, psalmböcker voro de vanliga gåvorna där råd och lägenhet fanns. En prästdotter i Risinge, grannförs. t. H., har givit mig följande beskrivning på Bröllop i hennes hemsoken på 1830-talet.

Brudparet och gästerna åkte till kyrkan. Ett par unga män skulle rida utmed brudföljet från vagn till vagn och den ene skulle bjuda männen en klunk ur brännvinsflaskan, den andre hade en kolossal vetekrans på armen och ur den skulle var och en ta en bit. De skulle vara tillbaka i bröllopgården före alla andra för att ta emot och placera gästerna. Det senare var rätt så besvärligt, ty det krusades i all oändlighet, somliga gingo ut och måste på nytt föras in. Men det bekom värden illa om han gjorde något fel vid placeringen. Middagen var riklig ungefär som ovan berättats. Efter middagen dansade de unga, de äldre sågo på, bjödos under tiden på – grynkorv. Det som spilldes på golvet trampades till av de dansande. Männen rökte så att luften blev tjock. För de resande bäddades syskonsäng i halm på golvet. Ett rum för männen, ett för kvinnorna. Tidigt nästa morgon skulle brudparet bjuda alla gästerna på sängen, om man får säga så, kaffe med dopp åt kvinnorna och kaffe med ”en besk” åt männen. Kalaset fortsatte ofta flera dagar med riklig undfägnad, men när drickssoppa serverades, var det tecken, att gästerna skulle resa hem.

Ett sätt att utgöra skatt, alldeles främmande för vår tid, var den skyldighet, som ålåg vissa gårdar, att **bära tjänstebrev** mellan statens ämbetsmän ute på landet. På brevet ritades ett särskilt kännetecken ovanför namnet på utanskriften; var det av mycket brådslande natur, skulle det befordras genast och då var det försett med ett par fastlackade fjädrar i sigillet.

Exempel!

Kungsskjuts var också ett slags skatt, som var mycket betungande. Men då inga andra kommunikationsmedel än hästar och vagn funnos, vilade skyldigheten på folket att släppa till hästar för de kungligas resor. –

Åtskilligt av **skrock** hörde jag talas om i min barndom. Fanns ett odöpt barn i huset, skulle man lägga en kniv på tröskeln, ty då kunde ”den lede” inte komma in och göra barnet illa. Då man kärnade var det bra att sätta en synål i kärnstaken, gjorde man inte det, kunde grädden bli förtrollad så att man ej fick smör.

En gång hade en man sett en stor svart hund utan huvud komma rusande. Han var [...]hemsk gapande så att man såg ett blodrött svalg. Den som hörde berättelsen frågade: ”Hur kunde han gapa, då han inte hade något huvud?” – ”Ja, säg det!”, blev svaret.

Original funnos rätt många i Hällestad. Jag ska bara nämna om en liten snäll gumma, stillsam och fredlig. Hon var av prästsläkt och hade sett bättre dagar. Men sedan hon blev änka hade hon råkat i armod, något som bar tydliga spår i hennes yttre. Hon bar år efter år en hatt som till slut var mycket illa medfaren. Någon föreslog henne då att lägga bort den gamla hatten och i stället bära schallet på huvudet. –

Svaret blev: ”Nej det gör jag inte, för jag är född med hatt!”

Ja, nu har jag berättat litet av varje av mina minnen från gångna tider. Jag tackar Er för att Ni uppmanat mig därtill, ty så mycket från fordom som legat i dvala i min själ har vaknat upp och blivit levande igen och gjort mig glädje. Likaså tackar jag för att Ni tålmodigt hört på min berättelse. Tack!